

Υστερόγραφο στην ασημαντότητα (Κορνήλιος Καστοριάδης)

Απ' όλα τα χαρακτηριστικά του σύγχρονου κόσμου - κρίσεις, αντιφάσεις, αντιθέσεις, τομές-, εκείνο που με εντυπωσιάζει περισσότερο είναι η ασημαντότητα.

Ας πάρουμε τη διαμάχη ανάμεσα στη Δεξιά και την Αριστερά. Στις ημέρες μας έχει χάσει το νόημα της. Όχι επειδή δεν υπάρχει υλικό, για να τροφοδοτηθεί μια πολιτική διαμάχη, και μάλιστα μια πολύ σοβαρή διαμάχη. Αλλά επειδή τόσο η Δεξιά όσο και η Αριστερά, λίγο έως πολύ, λένε τα ίδια πράγματα. [...]

Οι πολιτικοί είναι ανίσχυροι. Αυτό είναι βέβαιο. Το μόνο που μπορούν να κάνουν είναι να «πηγαίνουν με το ρεύμα», δηλαδή να εφαρμόζουν μια υπερ-φιλελεύθερη πολιτική, η οποία είναι της μόδας. Κατά τη γνώμη μου, δεν πρόκειται για πολιτικούς αλλά για μικροπολιτικούς που επιδίδονται σε ψηφοθηρία με οποιοδήποτε μέσον, με το marketing, κ.λπ. Ουσιαστικά, αυτοί οι άνθρωποι δεν έχουν κανένα πρόγραμμα. Στόχος τους είναι: είτε η παραμονή τους στην εξουσία, είτε η επιστροφή τους σ' αυτήν. Και για να τον πετύχουν, είναι ικανοί για όλα. [...]

Οπωσδήποτε, υπάρχει ενδογενής σχέση ανάμεσα στη μηδαμινή πολιτική αυτού του είδους -ουσιαστικά, πρόκειται για το μη γίγνεσθαι της πολιτικής- και στην ασημαντότητα που χαρακτηρίζει τους άλλους τομείς· την ασημαντότητα στις τέχνες, στη φιλοσοφία, στη λογοτεχνία. Είναι το πνεύμα του καιρού μας. Όλα συνεργούν προς αυτήν την κατεύθυνση, προς τα ίδια αποτελέσματα. Όλα οδηγούν στην ασημαντότητα.

Περίεργο επάγγελμα η πολιτική, ακόμη κι αυτή εδώ η μηδαμινή πολιτική. Γιατί; Διότι προϋποθέτει δύο ικανότητες που δεν συνδυάζονται μεταξύ τους.

Η πρώτη ικανότητα είναι η κατάκτηση της εξουσίας (μπορεί να έχει κανείς τις καλύτερες ιδέες, αλλά αυτό δεν χρησιμεύει, εάν δεν έχει κατακτήσει την εξουσία). Η δεύτερη είναι, μετά την κατάκτηση της εξουσίας, να την αξιοποιήσει κανείς,

δηλαδή να κυβερνήσει.

Τίποτα όμως δεν εγγυάται ότι κάποιος που είναι ικανός να κυβερνήσει, είναι επίσης ικανός να ανέβει στην εξουσία. Στο παρελθόν, στις απόλυτες μοναρχίες, η άνοδος στην εξουσία προϋπέθετε να κολακεύει κανείς τον βασιλιά ή να είναι ευνοούμενος της Μαντάμ Πομπαντούρ. Σήμερα, στις ψευδο-δημοκρατίες μας, η άνοδος στην εξουσία προϋποθέτει να κολακεύει κανείς την κοινή γνώμη ή να έχει τηλεοπτική φωτογένεια. Χρησιμοποίησα τον όρο «ψευδο-δημοκρατία», διότι ανέκαθεν πίστευα και πιστεύω ότι η λεγόμενη «αντιπροσωπευτική δημοκρατία» δεν είναι αληθινή δημοκρατία. Οι αντιπρόσωποι της ελάχιστα αντιπροσωπεύουν τους εκλογείς. Κατά κύριο λόγο, αντιπροσωπεύουν τον εαυτό τους, ιδιαίτερα συμφέροντα, λόμπι, κ.λπ.

Όταν λέμε ότι κάποιος με αντιπροσωπεύει για τέσσερα χρόνια, χωρίς να έχω τη δυνατότητα ανάκλησης του, αυτό σημαίνει ότι απεκδύομαι της κυριαρχίας μου. (Ο Ζαν Ζακ Ρουσό το έχει πολύ καλά διατυπώσει: «Οι Άγγλοι νομίζουν ότι είναι ελεύθεροι, επειδή εκλέγουν τους αντιπροσώπους τους κάθε πέντε χρόνια, πλην όμως είναι ελεύθεροι μόνον μία ημέρα κάθε πέντε χρόνια· την ημέρα των εκλογών».) Το πρόβλημα δεν είναι μήπως στις εκλογές γίνει νοθεία και αλλοιωθούν τα αποτελέσματα. Αλλού έγκειται το πρόβλημα. Οι εκλογές είναι υπονομευμένες, διότι οι επιλογές των ψηφοφόρων έχουν καθοριστεί εκ των προτέρων.

Θα σας θυμήσω μια φράση του Αριστοτέλη: «Ποιος είναι πολίτης; Πολίτης είναι ο ικανός να κυβερνήσει και να κυβερνηθεί». Στη Γαλλία, υπάρχουν τριάντα εκατομμύρια πολίτες. Γιατί δεν είναι ικανοί να κυβερνήσουν; Διότι όλη η πολιτική ζωή στοχεύει ακριβώς στο να μη μαθαίνουν οι πολίτες πώς να κυβερνούν και, τελικά, να εμπιστεύονται στους ειδικούς το έργο της διακυβέρνησης. Υπάρχει δηλαδή μια αντι-πολιτική εκπαίδευση. Ενώ οι άνθρωποι έπρεπε να αναλαμβάνουν όλων των ειδών τις πολιτικές ευθύνες και να παίρνουν ανάλογες πρωτοβουλίες, τελικά, εθίζονται στο να ακολουθούν και να ψηφίζουν τις πολιτικές επιλογές που άλλοι τους παρουσιάζουν έτοιμες. Στις νεωτερικές κοινωνίες -ας πούμε από την εποχή της Αμερικανικής και της Γαλλικής Επανάστασης έως περίπου τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο· υπήρχαν φλέγουσες κοινωνικές και πολιτικές συγκρούσεις. Αυτούς τους δύο αιώνες τους σημάδεψαν σημαντικοί αγώνες. Τότε, οι άνθρωποι έκαναν διαδηλώσεις. Όμως δεν διαδήλωναν απλώς για μια σιδηροδρομική γραμμή (χωρίς αυτό να είναι περιφρονητέο), αλλά για μεγάλα πολιτικά ιδεώδη. Τότε, οι άνθρωποι έκαναν απεργίες. Όμως δεν απεργούσαν απλώς για τα μικρά

συντεχνιακά συμφέροντα τους, αλλά για μεγάλα ζητήματα που αφορούσαν όλους τους μισθωτούς.

Σήμερα, παρατηρείται σαφής υποχώρηση της πολιτικής δραστηριότητας. Όσο οι άνθρωποι εγκαταλείπουν την πολιτική δραστηριότητα και αποσύρονται στην ιδιωτική τους σφαίρα, τόσο οι γραφειοκράτες και οι μικροπολιτικοί προελαύνουν. Και οι τελευταίοι έχουν για δικαιολογία ότι «ο κόσμος δεν κάνει τίποτα... γι' αυτόν τον λόγο αναλαμβάνουμε εμείς πρωτοβουλίες...». Με τη σειρά του ο κόσμος λέει ότι «δεν αξίζει τον κόπο να ανακατευόμαστε... φθάνουν τόσοι που ασχολούνται, στο κάτω κάτω τι μπορούμε να κάνουμε εμείς;...». Και έτσι δημιουργείται φαύλος κύκλος. Η υποχώρηση της πολιτικής δραστηριότητας συνδέεται και με την κατάρρευση των μεγάλοι πολιτικών ιδεολογιών, είτε επαναστατικών είτε ρεφορμιστικών, οι οποίες ήθελαν πραγματικά να αλλάξουν την κοινωνία. Για χίλιους δυο λόγους, αυτές οι ιδεολογίες έχασαν το κύρος τους· έπαψαν να ανταποκρίνονται στις απαιτήσεις των καιρών, στις προσδοκίες των ανθρώπων, στην κατάσταση της κοινωνίας, στην ιστορική εμπειρία.

Η κατάρρευση του Κομμουνισμού και η διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης είναι ένα κεφαλαιώδες γεγονός. Κατονομάστε μου όμως έστω έναν πολιτικό -για να μην πω πολιτικάντη- της Αριστεράς, ο οποίος πράγματι να συλλογίστηκε τι συνέβη και γιατί. Ποιος πολιτικός της Αριστεράς αποκόμισε κάποια διδάγματα από τα γεγονότα αυτά; Κι όμως η πορεία του Κομμουνισμού -η πορεία προς τη θηριωδία, τον ολοκληρωτισμό, τα Γκουλάγκ έως την κατάρρευση- απαιτεί οπωσδήποτε πολύ βαθύ στοχασμό και συναγωγή συμπερασμάτων. Στοχασμό, για το τι ένα κίνημα - που θέλει να αλλάξει την κοινωνία- μπορεί ή δεν μπορεί, πρέπει ή δεν πρέπει, οφείλει ή δεν οφείλει να κάνει. Στην προκειμένη περίπτωση οι κύριοι της Αριστεράς παίρνουν ένα ολοστρόγγυλο μηδέν .

Πώς δημιουργείται, λοιπόν, ο καλός πολίτης; Ποιες ιδιότητες πρέπει να διαθέτει; Πρέπει να έχει γενικές ή ειδικές γνώσεις; Και τελικά, ποιοι πολίτες πρέπει να κυβερνούν; Αυτό το δίλημμα έχει τεθεί από τον Πλάτωνα. Ο Πλάτων έλεγε ότι οι φιλόσοφοι -αυτοί που έχουν γενική θεώρηση των πραγμάτων και είναι πάνω από τους ειδικούς- πρέπει να βασιλεύουν, δηλαδή να κυβερνούν. Η εναλλακτική λύση στις θέσεις του Πλάτωνος είναι η αθηναϊκή δημοκρατία.

Ας πάμε στην Αθήνα του 5ου και 4ου π.Χ. αιώνα. Για τους Αθηναίους εκείνης της εποχής κάθε πολίτης, ανεξαιρέτως κάθε πολίτης, είναι ικανός να κυβερνήσει (θυμίζω ξανά τη διατύπωση του Αριστοτέλη: «Πολίτης είναι ο ικανός να

κυβερνήσει και να κυβερνηθεί»). Και πώς γίνεται αυτό; Με κλήρωση! Ρίχνουν κλήρο! Γιατί; Διότι πιστεύουν έμπρακτα ότι η πολιτική δεν είναι υπόθεση των ειδικών. Διότι πιστεύουν ότι δεν υπάρχει πολιτική επιστήμη. Υπάρχει μόνον γνώμη -«δόξα» στα αρχαία ελληνικά- περί της πολιτικής. Και θέλω να υπογραμμίσω ότι η ιδέα πως η πολιτική δεν αποτελεί υπόθεση των ειδικών και πως όλες οι γνώμες έχουν ίση αξία, είναι η μόνη λογική δικαιολόγηση της αρχής της πλειοψηφίας.

Στην αρχαία Αθήνα, λοιπόν, τις πολιτικές αποφάσεις τις παίρνει ο λαός και όχι οι ειδικοί. Υπάρχουν όμως και εξειδικευμένες δραστηριότητες. Οι Αθηναίοι ασφαλώς δεν ήταν τρελοί να νομίζουν ότι τα ξέρουν όλα... Τι έκαναν, τότε, οι πολίτες της αρχαίας Αθήνας σε σχέση με αυτό το θέμα; Πώς το αντιμετώπισαν; Έκαναν κάτι πάρα πολύ ενδιαφέρον. Δημιούργησαν τις εκλογές. Σωστά ή λάθος, πάντως τις δημιούργησαν. Και αυτό είναι γεγονός ιστορικά τεκμηριωμένο. Για τις εξειδικευμένες δραστηριότητες και μόνον γι' αυτές -για την κατασκευή ναυπηγείων, για την ανέγερση ναών, για τη διεξαγωγή του πολέμου- χρειάζονται οι ειδικοί! Και αυτούς, τους ειδικούς, οι Αθηναίοι πολίτες τους εκλέγουν! Να ποιο είναι το νόημα των εκλογών. Διότι εκλογές σημαίνει εκλογή των καλύτερων. Αλλά πώς μπορεί να επιτευχθεί κάτι τέτοιο; Πώς επιτυγχάνεται η εκλογή των καλύτερων; Εδώ υπεισέρχεται ο όρος «εκπαίδευση του λαού». Ο λαός καλείται να επιλέξει, να εκλέξει. Οι Αθηναίοι, λοιπόν, εκλέγουν κάποιον για πρώτη φορά. Έστω ότι κάνουν λάθος. Έστω, ότι διαπιστώνουν, για παράδειγμα, πως ο Περικλής είναι ένας θλιβερός στρατηγός. Τι κάνουν σε μια τέτοια περίπτωση; Απλούστατα, δεν τον ξαναεκλέγουν ή τον ανακαλούν. Όμως, προκειμένου να έχει ουσία η γνώμη -η «δόξα»- των πολιτών για τα κοινά, θα πρέπει να έχει καλλιεργηθεί. Αλλά με ποιον τρόπο καλλιεργούν τη «δόξα» τους τη σχετική με τη διακυβέρνηση οι Αθηναίοι πολίτες; Μα βέβαια κυβερνώντας! Ως εκ τούτου, η αθηναϊκή δημοκρατία -και αυτό είναι το σημαντικό αποτελεί μια υπόθεση εκπαίδευσης και αγωγής των πολιτών. (Αυτή η καίριας σημασίας διάσταση, καθώς όλοι γνωρίζουμε, λείπει εντελώς σήμερα).

Ένα γαλλικό περιοδικό είχε δημοσιεύσει τα αποτελέσματα μιας έρευνας, σύμφωνα με την οποία το 60% των βουλευτών στη Γαλλία ομολογούν ότι δεν έχουν ιδέα από οικονομία! Πρόκειται για τους βουλευτές, που αποφασίζουν να αυξηθούν ή να μειωθούν οι φόροι, που αποφασίζουν συνεχώς, ενώ δεν έχουν ιδέα από οικονομία... Τελικά, οι βουλευτές, όπως και οι υπουργοί, είναι υπόδουλοι των τεχνικών συμβούλων τους. Συμβουλευόνται τους δικούς τους ειδικούς, πλην όμως έχουν και οι ίδιοι προκαταλήψεις ή προτιμήσεις. Εάν παρακολουθήσετε από κοντά τη

λειτουργία μιας κυβέρνησης ή ενός μεγάλου γραφειοκρατικού μηχανισμού, θα διαπιστώσετε ότι οι κυβερνώντες και οι υπεύθυνοι εμπιστεύονται τους ειδικούς. Ωστόσο, επιλέγουν πάντα εκείνους τους ειδικούς που συμμερίζονται τις δικές τους απόψεις. Πάντα βρίσκεται ένας οικονομολόγος που θα πει «ναι, κύριε υπουργέ, όπως το λέτε πρέπει να γίνει». Πάντα βρίσκεται ένας ειδικός για θέματα στρατιωτικά που θα πει «ναι, χρειάζεται πυρηνικός εξοπλισμός» ή «όχι, δεν χρειάζεται πυρηνικός εξοπλισμός» και ούτω καθ' εξής... Πρόκειται για ένα εντελώς ανόητο παιχνίδι, πλην όμως έτσι κυβερνόμαστε σήμερα.

Επανέρχομαι στο δίλημμα: «Ο πολίτης πρέπει να έχει γενικές ή ειδικές γνώσεις;». Η δική μου απάντηση: Πρώτον, οι ειδικοί στην υπηρεσία των πολιτών και όχι στην υπηρεσία κάποιων πολιτικών δεύτερον, οι πολίτες κυβερνώντας μαθαίνουν να κυβερνούν... Αλλά, για να είναι σε θέση οι άνθρωποι να ασχοληθούν με τα κοινά, θα πρέπει να έχουν λάβει την ανάλογη παιδεία. Όμως, η σύγχρονη παιδεία δεν έχει απολύτως καμία σχέση με αυτό το αίτημα. Στο σχολείο, ουσιαστικά, παίρνουμε εξειδικευμένες γνώσεις. Το σχολείο θα έπρεπε να είναι ιδιαιτέρως στραμμένο στα κοινά. Στο σχολείο θα έπρεπε να αναλύεται σε βάθος κάθε τι που αφορά τους οικονομικούς, τους κοινωνικούς και τους πολιτικούς μηχανισμούς. Θα έπρεπε να υπάρχουν μαθήματα πραγματικής ανατομίας της σύγχρονης κοινωνίας. Αλλά τι λέω τώρα... Εδώ τα σχολεία είναι ανίκανα να διδάξουν ακόμη και Ιστορία. Τα παιδιά βαριούνται στο μάθημα της Ιστορίας, ένα μάθημα που θα έπρεπε να είναι συναρπαστικό.

Πολλά πράγματα πρέπει να αλλάξουν, εάν θέλουμε να μιλήσουμε για αληθινή εκπαιδευτική δραστηριότητα στο πολιτικό πεδίο. Κάτι τέτοιο, προϋποθέτει αλλαγή των θεσμών. Προϋποθέτει νέους θεσμούς που να επιτρέπουν -και όχι να αποτρέπουν, όπως οι σήμερα ισχύοντες- την ενεργό συμμετοχή των πολιτών στα κοινά.

Ας εξετάσουμε, τώρα, για λίγο, τη σχέση του ανθρώπου με τη γνώση και με την πίστη. Στον 20ό αιώνα γνωρίσαμε την άκρατη κυριαρχία της ιδεολογίας -της ιδεολογικής πίστης- με την αυστηρή έννοια και, θα έλεγα, με την κακή έννοια του όρου. Ας πάρουμε ένα παράδειγμα από τη δεκαετία του '70. Ας πάρουμε τις μαοϊκές ομάδες. Το πρόβλημα με τους μαοϊκούς δεν έγκειται στην άγνοια τους για το τι πραγματικά συνέβαινε στην Κίνα. Οι μαοϊκοί, είτε είχαν μνηθεί στο δόγμα από τους καθοδηγητές τους, είτε το είχαν δεχτεί από μόνοι τους χωρίς την παρεμβολή τρίτων. Το πρόβλημα λοιπόν βρίσκεται στο ότι οι ίδιοι -με τον ένα ή τον άλλο τρόπο- αποδέχτηκαν μίαν τέτοιου τύπου χειραγώγηση. Γιατί; Για ποιον

λόγο; Διότι ήταν ανάγκη να είναι χειραγωγημένοι. Διότι είχαν ανάγκη να πιστεύουν. Και αυτό ακριβώς το θέμα ήταν ανέκαθεν η μεγάλη πληγή του επαναστατικού κινήματος. Η γνώση και η πίστη.

Ο Αριστοτέλης, στον οποίο συνεχώς αναφέρομαι και για τον οποίο έχω απέραντο σεβασμό, έχει πει κάτι – δεν μπορώ να πω ότι είναι ανοησία, δεδομένου ότι πρόκειται για τον Αριστοτέλη, που δεν είναι σωστό: *«Ο άνθρωπος είναι ζώον, το οποίο επιθυμεί τη γνώση»*. Δεν συμφωνώ. Από την πλευρά μου υποστηρίζω ότι ο άνθρωπος δεν είναι ζώον, το οποίο επιθυμεί τη γνώση, αλλά ζώον το οποίο επιθυμεί την πίστη και, ακριβέστερα, τη βεβαιότητα μιας πίστης· εξ ου η μεγάλη δύναμη των θρησκειών, εξ ου η μεγάλη δύναμη των πολιτικών ιδεολογιών. Στο ξεκίνημα του, το εργατικό κίνημα χαρακτηριζόταν από έντονα κριτική στάση. Θυμηθείτε τους δύο πρώτους στίχους από το δεύτερο κουπλέ της Διεθνούς, που εξ άλλου είναι ο ύμνος της Κομμούνας: *«Δεν υπάρχει υπέρτατος Σωτήρας ούτε Θεός»* (άρα, εξοβελίζεται η θρησκεία), *«Δεν υπάρχει Καίσαρ ούτε Αρχηγός»* (άρα, έξω κι ο Λένιν)! Είδαμε όμως τι επακολούθησε... Είδαμε πού οδήγησε η ανάγκη για πίστη...

Άραγε, μετά από όλα όσα έχουν συμβεί, γίναμε σήμερα τουλάχιστον λίγο πιο σοφοί; Νομίζω ότι η εξέλιξη στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης καθώς και η εξέλιξη γενικώς της κοινωνίας έχουν συμβάλει, ώστε να αποκτήσουν οι άνθρωποι κάπως πιο κριτική διάθεση. Βέβαια, η ανάγκη για πίστη παραμένει. Υπάρχει πάντα ένα ποσοστό που διακαώς αναζητεί την πίστη· μιαν πίστη. Έτσι, βλέπουμε σε άλλες χώρες -όχι τόσο στη Γαλλία- φαινόμενα και, κινήματα, όπως η σαϊεντολογία, οι διάφορες σχέτες, ο φονταμενταλισμός. Χωρίς αμφιβολία, σήμερα, η στάση των ανθρώπων είναι πιο κριτική και πιο σκεπτικιστική από ό,τι ήταν στο παρελθόν. Είναι όμως μια στάση που αναστέλλει τη δράση.

Στο σημείο αυτό θα θυμίσω ότι ο Περικλής στον Επιτάφιο λέει στους Αθηναίους πως μόνον αυτοί έχουν κατορθώσει, ώστε η σκέψη τους να μην αναστέλλει τη δράση τους! Καταπληκτικό! Και προσθέτει: *«εις τους άλλους, αντιθέτως, η μεν αμάθεια γεννά θράσος, η δε σκέψις ενδοιασμόν»*. Τις τελευταίες δεκαετίες διανύουμε μιαν περίοδο κατάργησης των φραγμών και των ορίων σε όλους τους τομείς. Αυτό συνεπάγεται την επιθυμία του απεριόριστου. Πρόκειται για μια μορφή απελευθέρωσης, που υπό μιαν έννοια αποτελεί μεγάλη κατάκτηση. Πρέπει όμως επίσης να μάθουμε -και αυτό έχει πολύ μεγάλη σημασία- να αυτοπεριοριζόμαστε, τόσο ως άτομα όσο και ως σύνολο. Η καπιταλιστική κοινωνία σήμερα είναι μια κοινωνία που από κάθε άποψη οδεύει προς την

καταστροφή της' μια κοινωνία ανίκανη να αυτοπεριοριστεί. Όμως μια πραγματικά ελεύθερη κοινωνία, μια κοινωνία αυτόνομη, πρέπει να ξέρει να αυτοπεριορίζεται. Ο αυτοπεριορισμός ισοδυναμεί με απαγόρευση, θα υποστηρίξουν ορισμένοι. Όχι. Δεν εννοώ απαγόρευση με την έννοια της καταστολής. Εννοώ, να ξέρουμε ότι υπάρχουν πράγματα που δεν πρέπει να τα επιθυμούμε ή που δεν πρέπει να τα κάνουμε. Παράδειγμα, το περιβάλλον. Καταστρέφουμε τον πλανήτη, στον οποίο ζούμε. Σκέφτομαι τα θαύματα: το Αιγαίο Πέλαγος, τις χιονισμένες οροσειρές, την «όψη» του Ειρηνικού ωκεανού από μια γωνιά της Αυστραλίας, το Μπαλί, τις Ινδίες, την επαρχία της Γαλλίας που την ερημώνουμε. Όσα θαύματα, τόσες καταστροφές. Καταστρέφουμε τον πλανήτη, ενώ θα έπρεπε να είμαστε οι κηπουροί του. Θα έπρεπε να τον θεραπεύουμε, δηλαδή να τον καλλιεργούμε και να τον φροντίζουμε έτσι όπως είναι. Μια τέτοια δραστηριότητα θα έπρεπε να αποτελεί βάση και προσανατολισμό της ζωής μας. Αλλά αυτή είναι πολύ δύσκολη αποστολή.

Προφανώς όμως όλα τα παραπάνω δεν έχουν σχέση ούτε με το σημερινό σύστημα, ούτε με το σημερινό κυρίαρχο φαντασιακό. Το φαντασιακό της εποχής μας είναι το φαντασιακό της απεριόριστης επέκτασης και της συσσώρευσης άχρηστων πραγμάτων... Δηλαδή; Δηλαδή, μια τηλεόραση σε κάθε δωμάτιο, ένας ηλεκτρονικός υπολογιστής σε κάθε δωμάτιο και ούτω καθεξής. Σ' αυτό το φαντασιακό στηρίζεται το σύστημα. Και είναι αυτό ακριβώς που πρέπει να καταστραφεί. Τι θα μπορούσε λοιπόν να προτείνει κανείς για τη σημερινή κατάσταση, δεδομένου ότι είναι πολύ εύκολο να παρασυρθούμε, να αφευθούμε; (Ως γνωστόν, ο άνθρωπος είναι ζώον οκνηρόν). Θα καταφύγω και πάλι στους αρχαίους. Υπάρχει μια υπέροχη φράση του Θουκυδίδη: *«Πρέπει να διαλέξουμε ανάμεσα στην οκνηρία και την ελευθερία»!* Αλλά και ο Περικλής, εάν δεν κάνω λάθος, έλεγε στους Αθηναίους: *«Εάν θέλετε να είστε ελεύθεροι, πρέπει να εργάζεστε»!*

Η ελευθερία είναι δραστηριότητα. Μια δραστηριότητα, η οποία ξέρει τα όρια της, ξέρει να αυτοπεριορίζεται. Η ελευθερία γνωρίζει ότι όλα μπορεί να τα κάνει, αλλά επίσης γνωρίζει ότι δεν πρέπει να τα κάνει όλα. Αυτό είναι, για μένα, το μεγάλο πρόβλημα της δημοκρατίας και του ατομικισμού.

Πηγή: «Είμαστε υπεύθυνοι για την ιστορία μας» (Ελευθεροτυπία - Επιμέλεια Τέτα Παπαδοπούλου)